

Պատմություն և աղբյուրագիտություն

History and Source Study

История и источниковедение

ԱՐԱՄ ՏԵՐ-ՂԵՎՈՆԴՅԱՆ

ԱՌԵՎՏՈՒՐԸ ԵՎ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԲԱՐԳԱՎԱՃՈՒՄԸ ՅՈԹԵՐՈՐԴ ԴԱՐԻ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

Անտիպ հոդվածի հրատարակման առթիվ

Վաստակաշատ հայագետ-արաբագետ Արամ Տեր-Ղևոնդյանի սույն հոդվածը նրա թողած գիտական ժառանգության թերևս վերջին անտիպ հետազոտությունն է, որ նա շարադրել է 1987 թվականին, այսինքն անմիջապես նախքան իր հանկարծահաս մահը (1988 թ. փետրվար 10): Այն հանգամանքը, որ հոդվածը բավականաչափ ամբողջական է և շարադրված է «մաքրագիր» տարբերակով, մեզ համարձակություն է տալիս այն համարելու ավարտուն և հրատարակելու նույն տեսիլով, առանց միջամտության: Ոչ ծավալուն այս հոդվածը Արամ Տեր-Ղևոնդյանի շուրջ 20 տարվա հետազոտությունների յուրօրինակ հանրագումարն է և, մեր կարծիքով, այն կարելի է անվանել ծրագրային: Թե՛ իր «Հայաստանը և արաբական խալիֆայությունը» դոկտորական ատենախոսության մեջ (պաշտպանությունը 1973-ին, որպես գիրք հրատարակվել է ավելի ուշ՝ 1977-ին), թե՛ «Հայ ժողովրդի պատմություն» ակադեմիական ութհատորյակի երկրորդ հատորում (1984) և թե՛ արդեն հետմահու հրատարակված «Հայաստանը VI-VIII դարերում» (1996) հետազոտության համապատասխան գլուխների շարադրանքում, հետազոտողը բազմալեզու աղբյուրների տեղեկությունների հիման վրա շարադրել է 7-9-րդ դարերի հայոց պատմությունը, միաժամանակ ընդգծելով 7-րդ դարի յուրահատկությունը թե՛ քաղաքական, թե՛ սոցիալ-տնտեսական և թե՛ մշակութային առումով: Բացի հիմնարար աշխատություններից ու մենագրություններից, Արամ Տեր-Ղևոնդյանը մի շարք արժեքավոր հոդվածներ է նվիրել Հայաստանում արաբական տիրապետության դարաշրջանին և մասնավորապես 7-րդ դարին, որը նա հստակ սահմանագատում է այսպես ասած բուն արաբական տիրապետության շրջանից՝ 8-րդ դար և 9-րդ դարը մինչև 60-ական թթ.: Ի շարս այլ նյութերի՝ կարևոր են նրա ուսումնասիրությունները, նվիրված Հայոց իշխանի ինստիտուտին, որը հանգուցային նշանակություն

ունի 7-րդ դարի Հայաստանի ֆաղափական կառուցվածքն ու ներքին կյանքը պատկերացնելու տեսակետից:

Ի՞նչն է պատճառը, որ սույն հոդվածը կարելի է անվանել ծրագրային: Բանն այն է, որ առաջին անգամ հայոց պատմության պարբերացման մեջ Տեր-Ղևոնդյանը առանձնացնում է մի նոր պատմափուլ, որն ընդգրկում է մեկ հարյուրամյակ՝ 6-րդ դարի վերջից մինչև 7-րդ դարի վերջը: Այլ կերպ ասած՝ եթե նախկինում այդ հարյուրամյակը միացվում էր մասամբ «մարգպանական» (5-7-րդ դարեր), մասամբ «արաբական» (7-9-րդ դարեր) պատմափուլերին, ապա այժմ առաջարկվում է այն առանձնացնել որպես առանձին մի ժամանակաշրջան: Կարևոր է նաև կարճ բնորոշում կամ անվանում տալ այդ հարյուրամյակին: Թեև Տեր-Ղևոնդյանի դոկտորական ատենախոսության մեջ հստակ ցույց է տրվում խնդրո առարկա դարաշրջանի կտրուկ տարբերությունը 8-9-րդ դարերից, բայց և այնպես որևէ հատուկ անվանում չի տրվում, բազմահատորյակի Բ հատորի երրորդ բաժնի 14-րդ գլուխը կոչվում է «Հայաստանի ֆաղափական ինֆնուրոյնությունը VII դարի 30-90-ական թթ.», իսկ ավելի ուշ շարադրված «Հայաստանը VI-VIII դարերում» մենագրության մեջ Ա. գլխի 2-րդ ենթագլուխը անվանել է «Հայոց իշխանապետության կազմավորումը», թեև նույն ձևով չի կոչել ողջ դարաշրջանը:

Ներկայացվող հոդվածը ուշագրավ է նաև նրանով, որ հեղինակը իր թեզի ապացուցման կամ հիմնավորման համար, բացի հանրաձանոթ պատմական երկերից, օգտագործում է այնպիսի տվյալներ, ինչպիսիք են հնագիտական պեղումների արդյունքները և Անանիա Շիրակացու թվաբանական խնդիրները՝ որպես այդ շրջանի Հայաստանի առևտրատնտեսական վիճակի անուղղակի ցուցիչներ:

Արամ Տեր-Ղևոնդյանի սույն անտիպ հոդվածը թեև հիմնականում ավարտուն տեսք ունի, բայց անավարտ է վերջին նախադասությունը, որտեղ հավանաբար ինչ-որ անվանում պիտի տար վերոնշյալ հարյուրամյակին. «Սա մեր մշակույթի պատմության մեջ մի յուրահատուկ ժամանակաշրջան է, որը սակայն հատուկ անուն չունի: Նախորդող շրջանը հանախ կոչվում է «մարգպանական» Հայաստանը կառավարող մարգպանների անունով: Այս ժամանակաշրջանում Հայաստանը կառավարում էին Հայոց իշխանները և ...»: Ակնհայտ է, որ պատմաբանը փնտրտուփի մեջ է եղել տվյալ պատմափուլի հարմարագույն անվանումը գտնելու համար և այդպես էլ չի հասցրել այն լրացնել ու հոդվածի վերջակետը դնել: Դարաշրջանի հայ հեղինակներից Հովհաննես կաթողիկոս Դրասխանակետցու մոտ հանդիպում ենք

«իշխանական պետություն»¹ հասկացությամբ: Բնավ չհավակնելով վերջնական անվանում տալու սույն պատմափուլին, առաջարկում ենք այն կոչել Դրասխանակերտցու բնորոշմամբ՝ «իշխանական պետություն», կարճ՝ «իշխանապետություն», կամ որ նույնն է՝ «Հայոց իշխանապետություն»: Այս վերջինը կարծես հարմարագույնն է, քանի որ հնարավորություն է տալիս շփոթել Կիլիկիայի իշխանապետության շրջանի (1080-1198) հետ ու նաև ընդգծել, որ երկրի ղեկավարները «Հայոց իշխան» տիտղոսն ունեին: Առավել հակվում ենք «Հայոց իշխանապետություն» կամ «Հայոց իշխանապետության պատմափուլ» տարբերակին նաև այն պատճառով, որ հենց այդ անվանումն է օգտագործել հոդվածագիրը «Հայաստանը VI-VIII դարերում» մենագրության մեջ, ուստի հոդվածի վերջին, անավարտ մնացած նախադասությունը լրացրել ենք այդ անվանումներով: Ավելացնենք նաև, որ այստեղ «Հայոց» բառը պետք է ընկալել ոչ թե որպես «հայերի», այլ որպես «Հայք» երկրանվան սեռական հոլով՝ «Հայքի, Հայաստանի»:

Վահան Տեր-Ղևոնդյան

591 թվականի բյուզանդա-իրանական դաշնագիրը մի նոր ժամանակաշրջանի սկիզբը դրեց Հայ ժողովրդի պատմության մեջ: Ըստ Բյուզանդիայի կայսր Մավրիկի և Սասանյան արքա Խոսրով Պարվեզի միջև կայացած այս համաձայնության՝ Մեծ Հայքի նահանգների մեծամասնությունն անցավ հույներին: Սեբեոսի Պատմության մեջ Հայաստանը բաժանող սահմանագիծը հետևյալ ձևով է նկարագրված. Խոսրովը Բյուզանդիային տալիս էր «գտունն Տանուտերական մինչև զգեստն Հուրազդան, և զգաւան Կոտէից մինչև զաւանն Գառնի և ցեզր ծովուն Բզնունեաց, և ցԱռեստաւան և զԳոգովիտ գաւառ մինչև ցՀացիւն և ցՄակու»²: Պարսից իշխանության տակ մնում էին Սյունիքն ու Արցախը, Վասպուրականն ու Մոկքը, իսկ Այրարատից մի քանի գավառներ (Ոստան, Ուրծ և այլն) Դիլին մայրաքաղաքով:

Պայմանագիրը նշանավորում էր քսանամյա պատերազմի ավարտը և երկարատև խաղաղության սկիզբը Հայաստանում: Սակայն ամենակարևորն այն էր, որ դրանից հետո սկսում էր մի հարյուրամյա ժամանակաշրջան, որի ընթացքում Հայաստանը կառավարվում էր միայն հայ տիրակալների կողմից: Ստեփաննոս Ասողիկը հետևյալ խոսքերով է նշում այս երևույթը «Իսկ յետ սուսերահարն լինելոյ Սուրենայ ոչ ևս պարսիկ մարզպան առաքէր ի Հայս թագաւորն Պարսից»³: Մինչև արաբական արշավանքների սկիզբը թե՛ Բյուզանդական Հայաստանը,

¹ **Յովհաննէս Դրասխանակերտցի**, Պատմութիւն Հայոց, Մատենագիրք Հայոց, ԺԱ. հատոր, Ժ. դար, Պատմագրութիւն, աշխատասիրութեամբ՝ Գէորգ Տէր-Վարդանեանի, Երևան, 2010, էջ 412:

² **Սեբեոս**, Պատմութիւն, աշխատասիրությամբ՝ Գ.Աբգարյանի, Երևան, 1979, էջ 84:

³ **Ստեփաննոս Տարօնեցոյ Ասողկան** Պատմութիւն Տիեզերական, Ս. Պետերբուրգ, 1885, էջ 86:

թե՛ մարզպանականը կառավարվում էին միայն հայ իշխանների ձեռքով: Բյուզանդական հատվածում հայտնի դարձան ՄԺԵԺ Գնունին և Դավիթ Սահառունին որպես «Հայոց իշխան»-ներ, իսկ մարզպանական բաժնում՝ Սմբատ Բագրատունին և որդին՝ Վարազտիրոցը:

Յոթերորդ դարի կեսերից «Հայոց իշխան»-ները (պատրիկները) արդեն իշխում էին ամբողջ Հայաստանում: Յոթերորդ դարի երկրորդ կեսում քաղաքական վիճակը բավական նպաստավոր էր, և Հայոց իշխանները փաստորեն անկախ տիրակալներ դարձան: Սակայն դարի վերջում արաբները վերջնականապես նվաճեցին Հայաստանը, և վերջ գտավ ծաղկման ժամանակավոր շրջանը, որը սկսում է Ջ դարի վերջին տասնամյակում և վերջ գտնում է դարի դարձյալ վերջին տասնամյակում:

Յոթերորդ դարը նշանավոր է որպես մշակույթի բուռն ծաղկման մի ժամանակաշրջան, հատկապես ճարտարապետության բնագավառում: Սակայն անորոշ է մնում, թե ինչպիսին էր այն տնտեսական հիմքը, որի շնորհիվ զարգանում էր մանավանդ ճարտարապետությունը, որը բնականաբար կապ ունի տնտեսական վիճակի, ինչպես նաև քաղաքների ու առևտրի զարգացման հետ:

Հայաստանի առևտրի ու քաղաքների մասին ակադեմիկոս Հ.Մանանդյանի հայտնի աշխատության մեջ յոթերորդ դարը ուղղակի զանց է առնված: Օրինակ՝ Չորրորդ գլխի 22-րդ ենթագլուխը վերնագրված է «Միջազգային առևտուրը Հայաստանում մինչև 7-րդ դարի սկիզբը»⁴, իսկ հաջորդ՝ 23-րդ ենթագլխի մեջ («Հայաստանի քաղաքները մինչև արաբական տիրապետության շրջանը») նույնպես յոթերորդ դարի վերաբերյալ ոչ մի խոսք չի ասված⁵, իսկ մնացած պարբերություններում խոսվում է առևտրական ուղիների, շափերի ու կշիռների մասին: Հաջորդ գլուխն սկսում է հենց ութերորդ դարով⁶, և դարձյալ նախորդ դարը մնում է անորոշության մեջ:

Յոթերորդ դարի առևտրի մասին այս լիակատար լուծվումը բնականաբար չի կարող արդյունք լինել այն բանի, որ Հ.Մանանդյանը այն համարել էր առևտրի անկման կամ լճացման շրջան, ինչպես նա հստակորեն արտահայտվում է օրինակ ութերորդ դարի մասին, այլ հավանաբար այդ արել է որոշ նպատակով, որը մեզ հայտնի չէ (գուցե պատրաստվում էր առանձին ուսումնասիրություն նվիրել այդ խնդրին):

Յոթերորդ դարի Հայաստանում առևտրի վիճակի մասին մեր հիմնական աղբյուրներն են հայ մատենագրական և դրամագիտական նյութերը, որոնք բացահայտորեն վկայում են տարանցիկ առևտրի զարգացման մասին:

4 Я. А. Манандян, *О торговле и городах Армении в связи с мировой торговлей древних времен*, Ереван, 1954, с. 104.

5 Նույն տեղում, էջ 112-126:

6 Նույն տեղում, էջ 189:

Այդ տեսանկյունից հարուստ աղբյուր է Անանիա Շիրակացին, որի բազմաթիվ աշխատությունների մեջ կարելի է գտնել այն ամենը, ինչ անհրաժեշտ է վաճառականի համար. «յաղագս չափոյ, չափուց և պատարաց», «յաղագս կշռոյ, կշռոց և կշռորդաց» մանր աշխատությունների մեջ դրված են չափերը, կշիռները, ինչպես նաև դրամները, որոնք այդ դարաշրջանում օգտագործում էին:

Շատ հետաքրքրական աշխատություն է «Յաղագս հարցման և լուծման» թվաբանական փոքրիկ ձեռնարկը: Թվաբանական խնդիրների ձևով Շիրակացին տալիս է առևտրական գործառնությունների պատկերներ: Օրինակ, Հնդկաստանից Բյուզանդիա ձգվող առևտրական մայրուղու վրայով տարվող ամենակարևոր ապրանքներից մեկն էր ակնեղենը, և ահա իր երկրորդ թվաբանական խնդիրը հետևյալն է պատմում. մի հայ մարդ Բահլ (Բալխ՝ Խորասանում) քաղաքում գտնում է մի թագավորական մարգարիտ («չառուհար»): Հասնելով Ատրպատականի Գանձակ քաղաքը՝ նա մարգարտի կեսը վաճառում է՝ հատիկը հիսուն դրամ գնով: Գալով Նախճավան՝ նա քառորդը ևս վաճառում է՝ հատիկը յոթանասուն դրամով: Վերջապես Դվինում նա մեկ տասներկուերորդ մասը վաճառում է՝ հատիկը հիսուն դրամով: Վաճառքից հետո նրա մոտ մնում է 24 մարգարիտ, որոնք նա իր հետ Դվինից տանում է Շիրակ՝ Կամսարականների տիրույթ: Պարզվում է, որ արքունի այս թանկարժեք մարգարիտը ունեցել է հարյուր քառասունչորս հատիկ և արժեցել է վեց հազար յոթ հարյուր քսան դրամ:

Այս թվաբանական փոքրիկ խնդրի մեջ Շիրակացին նկարագրում է Հայաստանի վրայով ընթացող ակնեղենի տարանցիկ առևտրի ուղին: Սակայն մարգարիտը Հնդկաստանից Բյուզանդիա (մանավանդ՝ արքունիքը) տարվող միակ թանկարժեք ակնեղենը չէր, և հենց ինքը՝ Շիրակացին մանրամասն ցուցակն է տալիս իր ժամանակ հայտնի թանկարժեք ակների «Յաղագս ականց պատուականաց» գրվածքում, որի մեջ նկարագրում է երեսուներեք տեսակ ակնեղեն՝ Գուցե այս ակների մի փոքր մասը տեղում էր ձեռք բերվում, մանավանդ, որ Աշխարհացուցցի մեջ հիշվում է «ակն բիւրեղ»-ի գոյությունը եփրատի և Արածանիի միախառնման վայրի մերձակայքում: Սակայն ցուցակի մեջ գրված ակների մեծամասնությունը, բնականաբար, բերվում էր Հնդկաստանից, օրինակ՝ զմրուխտը, հակինթը, շափյուղան, ինչպես նաև բյուրեղի տարբեր տեսակները:

Շիրակացու ձեռնարկի «ԺԱ հարցումն» վերաբերում է միջնադարյան քաղաքներում վաճառականներից հաճախակի գանձվող մաքսերին: Մի վաճառական երեք քաղաքի վրայով անցնում է, բայց ամեն մի քաղաքում նրանից այնքան մաքս («բաժ») են գանձում, որ նրա մոտ վերջիվերջո մնում է տասնմեկ

⁷ Անանիա վարդապետի Շիրակացու Յաղագս հարցման եւ լուծման, Մատենագիրք Հայոց, Գ. հատոր, է. դար, Անթիլիաս-Լիբանան, 2005, էջ 617:

⁸ Նույն տեղում, էջ 788:

դահեկան, այնինչ սկզբում ունեցել էր երկու հազար երեք հարյուր յոթանասունվեց դահեկան⁹: Պետք է նշել, որ ընդհանրապես այս խնդիրների մեջ հիշված տվյալները տառացիորեն պետք չէ վերցնել, այլ պետք է համարել ընդհանուր գաղափար տվող տեղեկություններ:

Հայտնի հարցերից մեկում (Փե հարցումն) նշվում է, թե մեկ ազնիվ նժույզի գնով քանի կով, եզ, ոչխար և այծ կարելի է գնել (ըստ հարցի լուծման՝ ձիու գինը վեց հարյուր տասնվեց դահեկան էր)¹⁰: Եթե նկատի ունենանք, որ ըստ Իբն Հատուկի վկայության՝ Բագրատունյաց ժամանակաշրջանում Հայաստանից նժույզներ էին արտահանվում, ապա կարելի է ենթադրել, որ ազնիվ ձիերի առևտուրը կարող էր գոյություն ունենալ նաև յոթերորդ դարի Հայաստանում:

Յորենի առևտրի մի հետաքրքրական պատկեր է ներկայացնում «Փէ հարցումն»․ «Նաւ մի երթայր (հավանաբար նկատի ունի Տրապիզոնից Սև ծովի վրայով ընթացող գիծը – Ա. Տ.-Ղ) լի ցորենով եւ կէտ մի զհետ մտեալ նաւին՝ նաւորդքն երկեան եւ ընկեցին նմա կեր զհասարակ ցորենոյն: Եւ յԲ աւուրն ընկեցին զհինգ մասն մնացելոյն, յերրորդումն զԸ, ի շորրորդումն զԷ: Ապա ի նաւահանգիստ հասին եւ մնաց ԻՄ: Արդ գիտեա՛, թէ ընդ ամենայնն քանի՞ լեալ էր»¹¹: Նավն ունեցել է քսանչորս հազար կայթ բեռ¹² (կայթը 60 լիտր էր):

Յոթերորդ դարի բնական հարստությունները, որոնց մասին որոշ գաղափար է տալիս «Աշխարհացոյց»-ը, բնականաբար նյութ էին հայթայթում արհեստների ու առևտրի աշխուժացման համար: Բացի Արածանիի գետաբերանի շրջակայքում գտնվող Ակն Բիրեղից, Աղձնիքում ու Տուրուբերանում կային երկաթի հանքեր: Աղի հանքեր կային Մանանաղիում և Կողբում, իսկ նավթը գտնվում էր Աղձնիքում ու Տուրուբերանում: Վանա լիճը հարուստ էր տառեխ ձկներով, իսկ Գողթն գավառը հայտնի էր իր գինիներով:

Սակայն գոյություն ունեցող աղբյուրները վկայում են մեծ մասամբ միջազգային տարանցիկ առևտրի աշխուժացման մասին, և այս հարցում առաջնակարգ նշանակություն ունեն դրամագիտական նյութերը:

Դվինում և նրա շրջակայքում հնագիտական պեղումների ընթացքում և տարբեր առիթներով հայտնաբերված Ե - է դարերին պատկանող սասանյան և բյուզանդական դրամների հաշիվը հետևյալ պատկերն է ներկայացնում: 1947 թվականին Դվինում հայտնաբերվել է բյուզանդական մի գանձ 115 արծաթյա դրամներով, որոնք բացառապես յոթերորդ դարում են թողարկված՝ Հերակլ կայսեր իշխանության տարիներին (610-641): Մի ուրիշ գանձ է հայտնաբերվել 1955 թվականին դարձյալ քաղաքի ավերակների շրջանում: Այս գանձի 267 ար-

⁹ Նուն տեղում, էջ 619:

¹⁰ Նույն տեղում:

¹¹ Նույն տեղում, էջ 620:

¹² Նույն տեղում, էջ 622:

ծախյա դրամներից 247-ը պատկանում են է դարին: Դրանցից 98-ը Հերակլ կայսեր օրոք թողարկված բյուզանդական դրամներ են, իսկ 169-ը սասանյան են, որոնցից 149-ը թողարկված են Խոսրով Բ-ի օրոք (590-628): Հինգերորդ և վեցերորդ դարերից գտնվել է սոսկ 20 դրամ: Դվինի դրամագիտական նյութերին նվիրված՝ Խ.Մուշեղյանի նոր աշխատության հայթայթած տեղեկությունների հիման վրա հետևյալ պատկերն ենք ստանում. մինչև հիմա հայտնաբերված բոլոր դրամների ընդհանուր գումարն է (բյուզանդական և սասանյան խառն). Ե-Ձ դարերից՝ 24 դրամ, միայն է դարից՝ 366 դրամ¹³ (այսինքն՝ մոտավորապես 15 անգամ ավելի): Ինչ խոսք, հնագիտական հայտնագործումների ընթացքում պատահականությունը որոշակի դեր է խաղում, այսուամենայնիվ այս հարցում յոթերորդ դարի գերազանցությունն իր նախորդ դարերի նկատմամբ այնքան բացահայտ է, որ ոչ մի կասկածի չի կարող ենթարկվել:

Յոթերորդ դարի վերոհիշյալ դրամները բացառապես այդ դարի առաջին կեսիցն են, սակայն պետք է նկատի ունենալ, որ այդ ժամանակ թողարկված դրամը կարող էր օգտագործվել նաև երկրորդ կեսում և կամ նույնիսկ հենց դարի երկրորդ կեսում կարող էր Հայաստան հասած լինել:

Հայտնի չէ, թե Հայոց իշխանները թողարկել են արդյոք տեղական դրամներ: Դրամագիտության մեջ հայտնի են «վրաստանյան» կոչված սասանյան տիպի տեղական դրամներ, որոնք թողարկում էին է դարի վրաց իշխանները փոքր քանակությամբ¹⁴: Դվինում ևս հատվել են սասանյան տիպի հայաստանյան դրամներ, որոնք, հավանաբար Հայոց իշխանների կողմից կարող էին բաց թողնվել:

Յոթերորդ դարի Հայաստանում միջազգային տարանցիկ հիմնական մայրուղին ընթանում էր Արաքսի հովտի վրայով, որը կապում էր Իրանը Փոքր Ասիայի հետ: Անանիա Շիրակացուն վերագրվող հայտնի «Մղոնաշափք»ը եթե նույնիսկ յոթերորդ դարից որոշ ժամանակ հետո գրված լիներ, դարձյալ յոթերորդ դարի առևտրական մայրուղիների համար նրա տեղեկությունները որոշակի նշանակություն ունեն: Ըստ Մղոնաշափքի՝ Իրանից եկող առևտրական մայրուղին Ատրպատականի Գանձակ Շահաստանից ուղղվում էր հյուսիս՝ մինչև Նախճավան, ապա հասնում Դվին: Դվինից Արաքսի հովտով հասնում Կարնո քաղաք և ապա Փոսադուռն լեռնանցք, որտեղից ուղղվում էր արևմուտք՝ դեպի Կոստանդնուպոլիս:

Ահա այս գլխավոր մայրուղու շուրջը իր սաղմնային վիճակում սկիզբ առավ քաղաքների զարգացումը: Դ դարում Սասանյան Շապուհ արքայի ձեռքով Հայաստանի հնադարյան քաղաքների կործանումից հետո Ե-Ձ դարերում հասակ առած Դվինն ու Կարնո քաղաքը շարունակեցին զարգանալ յոթերորդ դարում: Այս ժամանակվանից է Դվինի Մայր տաճարը՝ վերանորոգված և ընդարձակված

¹³ Այս 366 դրամներից 217-ը բյուզանդական են, իսկ 149-ը՝ սասանյան:

¹⁴ Д. Капанадзе, Грузинская нумизматика, Москва, 1955, сс. 46-48.

ձևով: Ինչպես նաև, ըստ ոմանց, նույն ժամանակաշրջանի կառույց է կաթողիկոսական պալատը:

Յոթերորդ դարի հատկանշական կողմը նոր գյուղաքաղաքների (ավաններ) կազմավորումն է: Առանձնապես հիշատակովթյան արժանի է Արուճը, որն առաջին անգամ վկայված է դարի կեսերին: 654 թվականին այստեղ կանգ առավ արաբ զորավար Հաբիբ իբն Մասլաման՝ հաշիվ տեսնելու համար որոշ հայ նախարարների հետ: Արուճը Գրիգոր Մամիկոնյանի (661-685) իշխանության քառորդ դար տևող ժամանակաշրջանում մեծ չափով զարգացավ: Հայոց իշխանն այնտեղ կառուցեց ոչ միայն փառահեղ տաճար, որն իր չափերով ավելի ընդարձակ էր, քան Դվինի մայր տաճարը, այլև մի իշխանական պալատ: Հետագայում Արուճում կառուցվեց նաև քարավանատուն: Արաքսի հովտով անցնող առևտրական մայրուղու շնորհիվ Այրարատում ծնունդ առան և զարգացան մի շարք ավաններ՝ Ավան, Երևան, Թալին, Բագարան, Շիրակաշատ (Մավրիկուպոլիս) և այլն:

Որոշ զարգացում ապրեց նաև Հայաստանի հին մայրաքաղաքը՝ Վաղարշապատը, որտեղ յոթերորդ դարում երեք խոշոր տաճարներ են կառուցվել՝ Սբ Հռիփսիմե, Սբ Գայանե և Զվարթնոց եկեղեցիները: Անանիա Շիրակացու որոշ ակնարկներից կարելի է եզրակացնել, որ ավանի նշանակություն ուներ նաև Կամսարականների ոստան Մարմետը, որը ծաղկել էր Դ դարում կործանված Երվանդաշատի վայրում:

Մատենագրական աղբյուրները, ինչպես նաև հնագիտական պեղումները առայժմ մեզ չեն օգնում ընդհանուր գաղափար կազմելու այդ դարաշրջանի արհեստների մասին: Յոթերորդ դարից մենք որոշ գաղափար ունենք միայն շինարարական գործի մասին, որը զարգացման հատկապես բարձր աստիճանի էր հասել: Շինարար վարպետների հմտության և ճարտարություն լուռ վկաներն են Արուճի ու Թալինի փառահեղ տաճարները և մանավանդ անզուգական Զվարթնոցը, որի շինարար «Հովհան» վարպետի անունը և նույնիսկ պատկերը բարեբախտաբար քանդակված մնացել են տաճարի քարերի վրա:

Անանիա Շիրակացին իր թվաբանական խնդիրների մեջ (ԺԶ հարցումն) շինարարական աշխատանքների մի պատկեր է տալիս: Եկեղեցի կառուցելու նպատակով հեղինակը վարձում է մի քարակոփ վարպետի («գաղատոս»), որն օրական հարյուր քառասուն քար էր շարում, իսկ 39 օր հետո վարձում է մի ուրիշին, որը օրական կրկին էր շարում¹⁵:

Յոթերորդ դարի ճարտարապետական հուշարձանների վրա պահպանվել են երեք վարպետ («վարդապետ») ճարտարապետների անուններ: Բացի Զվարթնոցի հայտնի Հովհան ճարտարապետի անունից հայտնի է Խորայել Գոռաղճեցին, որը կառուցել է Բագրևանդի Ա. Հովհաննես վանքի եկեղեցին և իր

¹⁵ Անանիա Շիրակացի, Յաղագս հարցման եւ լուծման, էջ 619-620:

անունն էլ քանդակել է նրա պատի վրա («...վարդապետութեամբ Իսրայէլի Գոռաղճեցոյ»)՝¹⁶։ Մեզ հայտնի երրորդ ճարտարապետն է Թողորակը, որը մի խումբ այլ վարդապետների հետ Վրաստանում կառուցել է Աթենի Ս. Սիոն տաճարը և իր անունն էլ թողել է եկեղեցու պատին «ես Թողոր[ակ] շինող սուրբ եկեղեց[ւոյ]»:

Մետաղագործութեան մասին որոշ գաղափար է տալիս Շիրակացու «ԺԸ հարցումն»։ Հեղինակը պատմում է, որ ինքն ունեցել է մի խոշոր ափսե կամ մատուցարան, որը ձուլել է և նրանից մի քանի այլ ամաններ պատրաստել, ինչպես ափսե, բաժակներ, սկուտեղներ և սկավառակ¹⁷։ Բնական է, որ Անանիա Շիրակացին տվյալ դեպքում նկարագրում է ոչ թե իր, այլ ինչ որ վարպետ մետաղագործի (հավանաբար արծաթագործի) ձեռագործ աշխատանքը:

Սակայն պետք է ընդգծել, որ առևտրի, արհեստների ու քաղաքների զարգացումը տեղի ունեցավ միայն որոշ սահմաններում: Ճիշտ է, տարանցիկ առևտուրը զարգացում ապրեց, սակայն արհեստների (բացի շինարարականից) ու քաղաքների բարգավաճումը դեռ սաղմնային վիճակումն էր: Փաստորեն ոչ թե նոր քաղաքներ էին գոյացել, այլ նախկին գյուղերը (կամ ագարակները) վերածվել էին գյուղաքաղաքների (այսինքն՝ ավանների): Յոթերորդ դարի մատենագրական աղբյուրների մեջ հաճախ հանդիպում ենք քաղաք, գյուղաքաղաք և ավան որակումներին: Օրինակ, քաղաք են կոչվում Դվինը, Թեոդոսուպոլիսը և Վաղարշապատը, գյուղաքաղաք են կոչվում Արուճը (Արուճն Աշնակի), եղիվարդը և Երևանը, իսկ ավան է կոչվում օրինակ Շիրակաշատը: Սակայն մատենագիրների մոտ խիստ օրինաչափություն չկա այս հարցում, և նույնիսկ Դվինը Սեբեոսի Պատմության մեջ կոչվում է «աւան», իսկ Աշխարհացուցցի մեջ Նախճավանը, Երվանդաշատը (Մարմետ) և նույնիսկ Արմավիրը՝ քաղաք, իհարկե, նկատի ունենալով նրանց պատմական անցյալը:

Միջազգային տարանցիկ առևտրի զարգացումը յոթերորդ դարի Հայաստանում՝ արդյունք էր Զ դարի երկրորդ կեսին Միջին Արևելքում տեղի ունեցած քաղաքական իրադարձությունների: 571-591 թվականների քսանամյա պատերազմը մեծ վնասներ հասցրեց Սասանյան Իրանի ու Բյուզանդական կայսրության միջև ընկած Հայաստանին ու Վերին Միջագետքին, որոնք Արևելքի և Արևմուտքի միջև միջազգային առևտրի հանդիպման հիմնական կետերն էին: Հնդկաստանից և ընդհանրապես Ասիայից բերվող և մինչև Բյուզանդիա ու Արևմուտք տարվող բազմապիսի ապրանքները (մետաքս, ակնեղեն, փղոսկր, համեմներ, գորգեր և այլն) Զ-է դարերում անցնում էին հիմնականում Դվինի ու Մծբինի

¹⁶ Ս. Բարխուդարյան, Միջնադարյան հայ ճարտարապետներ և քարգործ վարպետներ, Երևան, 1963, էջ 27:

¹⁷ Անանիա Շիրակացի, Յաղագս հարցման եւ լուծման, էջ 620:

վրայով, որի մասին հստակ կերպով վկայում են պատմական աղբյուրները: Սակայն միայն Զ դարի վերջի քսանամյա պատերազմը, այլև նրան հաջորդող 602-629 թվականների Իրանի և Բյուզանդիայի միջև երկարատև բախումների հիմնական թատերաբեմը Վերին Միջագետքն էր: Այս բոլորից հետո 639-640 թվականներին արաբները նվաճեցին Վերին Միջագետքը, և սկսվեց կատաղի գոտեմարտը Բյուզանդիայի հետ, որի հիմնական թատերաբեմը Միջերկրականից մինչև Մելիտենե երկարող սահմանային ամրությունների շրջանն էր (արաբ. սուղուր): Այս վերջին շրջանը փակում էր ճանապարհը Վերին Միջագետքից դեպի Փոքր Ասիա, և այսպիսով Վերին Միջագետքը սկսած Զ դարի վերջից այլևս վերջնականապես փակվեց միջազգային տարանցիկ առևտրական մայրուղու համար:

Համեմատաբար այլ էր դրուժյունը Հայաստանում: 571-591 թվականների, ինչպես նաև 602-629 թվականների երկարատև մաքառումների ժամանակ Վերին Միջագետքի հետ համեմատած Հայաստանը պակաս վնասվեց, իսկ Արաբական խալիֆայության հանդեպ գալուց հետո Հայաստանը մեծ մասամբ չեզոք երկրի վիճակում էր, մասնավանդ 661-685 թվականներին, Գրիգոր Մամիկոնյանի 24-ամյա տիրապետության խաղաղ շրջանում: Նման պայմաններում Իրանից Փոքր Ասիա ընթացող առևտրական մայրուղին կարող էր անցնել միայն Արաքսի հովտի միջով:

Ահա այս միջազգային տարանցիկ առևտուրն էր, որ հիմք դարձավ Հայաստանի տնտեսական բարգավաճմանը և քաղաքների որոշ զարգացմանը:

Յոթերորդ դարի երկրորդ կեսում Հայաստանում առկա էին նաև ներքին առևտրի զարգացման պայմաններ: Դարի առաջին կեսում Հայաստանը բաժանված էր երեք մասի՝ Բյուզանդական Հայաստանը Կարնո քաղաք կենտրոնով, Մարզպանական Հայաստանը Դվին մայրաքաղաքով և «Սյունիք» շահրը: Թեոդորոս Ռշտունու և մասնավանդ նրա հաջորդ Համազասպ Մամիկոնյանի օրոք այս երեք մասերը միաձուլվեցին, և բնականաբար վերացան այն մաքսային արհեստական արգելքները, որոնք Հայաստանի ներքին առևտրին մեծապես խանգարում էին:

Յոթերորդ դարի Հայաստանը տնտեսական բարգավաճման մի շրջան ապրեց նաև շնորհիվ այն բանի, որ դարի երկրորդ կեսում երկիրը գրեթե ազատվել էր նվաճող պետություններին հարկ վճարելուց: Կեղեքիչ հարկերը ծանր էին թե՛ Բյուզանդական, թե՛ Սասանյան հատվածներում: Մարզպանական Հայաստանում հարկերը առանձնապես ծանրացան Խոսրով Ա Անուշիրվանի օրոք, իսկ Բյուզանդական Հայաստանում խիստ ծանր հարկեր դրեց Հերակլ կայսրը: Արաբական խալիֆայության երևան գալը ժամանակավորապես նպաստեց, որ Հայաստանը ազատվի թե՛ մեկի, թե՛ մյուսի կեղեքիչ հարկերից:

Թեոդորոս Ռշտունու և Մուսավիայի միջև 652 թվականին կնքված պայմանագրի հիման վրա Հայաստանը երեք տարի լրիվ ազատվում էր հարկերից, իսկ

դրանից հետո վճարելու էր ըստ իր ցանկություն («ոչ առնում ի ձէնջ սակ գերեամ մի. ապա յայնժամ տաջիք երդմամբ, որչափ և դուք կամիջիք»¹⁸): Հետագայում Գրիգոր Մամիկոնյանի և նույն Մուսավիայի (արդեն խալիֆա) միջև կայացած համաձայնության հիման վրա Հայաստանի հարկը 500 դահեկան (ոսկեդրամ) էր: Իժբախտաբար մենք չգիտենք ո՛չ բյուզանդական Հայաստանի և ո՛չ էլ մարգարանական հատվածի հարկերի քանակը, սակայն արաբական տիրապետության շրջանի մասին ունենք որոշ տեղեկություններ: Արաբ մատենագիրների հաղորդած վկայություններից հայտնի է, որ Արմինիայի (Հայաստան, Վիրք, Աղվանք) տարեկան հարկերի նվազագույն չափը 4 միլիոն արծաթ դրամ է եղել (առավելագույնը՝ 13 միլիոն): Եթե ընդունենք, որ այս գումարի առնվազն կեսը՝ 2 միլիոնը հենց Հայաստանից գանձվող հարկերն էին՝ կտեսնենք, որ 500 դահեկանը ոչ թե հարկ էր, այլ պարգապես մի շնչին գումար, որը Հայաստանի կողմից ձևական հպատակության մի նշան էր: Փաստորեն Հայաստանը յոթերորդ դարի երկրորդ կեսում ոչ ոքի հարկատու չէր: Պետք է ավելացնել, որ Աշոտ Բագրատունու օրոք (685-689) նույնիսկ այդ շնչին գումարն էլ Հայաստանը չէր վճարում խալիֆայությանը, քանի որ Հայաստանը դարձել էր փաստացի անկախ պետություն:

Յոթերորդ դարում՝ մանավանդ նրա երկրորդ կեսում, Հայաստանի տնտեսական բարգավաճման շնորհիվ արտակարգ կերպով ծաղկում է շինարարությունը: Եթե վեցերորդ դարից մեզ չի հասել գրեթե ոչ մի ճարտարապետական հուշարձան, ապա յոթերորդ դարի միայն նշանավոր հուշարձանների թիվը մի քանի տասնյակի է հասնում: Այդ հուշարձանները պարունակող վայրերը (Դվին, Ավան, Պտղնի, Զրվեժ, Վաղարշապատ, Եղվարդ, Արուճ, Թալին, Մաստարա, Օձուն, Լմբատ, Մրեն, Բագարան և այլն) մեծ մասամբ տեղավորված են Արաքսի հովտում և կամ նրա մերձակա նահանգներում, ինչպես Սիսիանը Սյունիքում, Օձունը Գուգարքում, Իշխանը Տայքում կամ Դարույնքը Կոգովիտում:

Հայաստանի ուժեղ բարգավաճումը յոթերորդ դարի երկրորդ կեսում մեծ չափով պայմանավորված էր հարևան հզոր պետությունների թուլացմամբ: Սասանյան Պարսկաստանը բոլորովին ջախջախվել էր, Բյուզանդիան կորցրել էր նահանգների մեծամասնությունը և կծկվել հիմնականում Փոքր Ասիայի սահմաններում, իսկ Արաբական խալիֆայությունը դեռ կազմավորման շրջանում էր գտնվում:

Քաղաքական այս գոյավիճակը, մանավանդ Սասանյան Իրանի կործանումը նպաստեց նաև այլ փոքր երկրների զարգացմանը և բարգավաճմանը: Հնագիտական պեղումները Միջին Ասիայում հայտնաբերեցին մի ուշագրավ քաղաքակրթություն, որը ծաղկել էր Սասանյան Իրանի կործանումից հետո և տևել մինչև արաբական նվաճումը՝ ութերորդ դարի առաջին կեսը: Միջին Ասիայի

¹⁸ Սեբեոս, Պատմութիւն, էջ 164:

Սողգ (Սողգիանա) նահանգում, որտեղ ապրում էր իրանական մի ժողովուրդ, հիշյալ ժամանակաշրջանում բարգավաճում են քաղաքները և մանավանդ Փենջիքենդը, որը Չինաստանից եկող առևտրական մայրուղու վրա կարևոր կայան էր: Չինական մետաքսը, ակներևորեն Իրանի ու Հայաստանի ճանապարհով, Սողգից տարվում էր Բյուզանդիա:

Յոթերորդ դարի Հայաստանում առևտրի զարգացումը և արհեստների ու քաղաքների աճը սաղմնային վիճակում վաղ միջնադարի զարգացման գագաթնակետն էր և կարող էր զարգացած միջնադարի սկիզբը դառնալ: Սակայն արաբական տիրապետության վերջնական հաստատումը դարի վերջում ընդհատեց Հայաստանի բնականոն տնտեսական զարգացումը մոտավորապես երկու հարյուրամյակ:

Յոթերորդ դարում ստեղծվեց մշակութային հարուստ ժառանգություն: Դա ոչ միայն հայկական միջնադարյան ճարտարապետության ոսկեդարն է, այլև մատենագրության բազմակողմանի զարգացման շրջանը: Գիտական գրականության հնագույն հուշարձանները մեր մատենագրության մեջ, նույնպես և մեր պոեզիայի հնագույն հայտնի նմուշները (Դավթակ Քերթոզի Ողբը, Կոմիտաս կաթողիկոսի «Անձինք նուիրեալք»-ը) յոթերորդ դարից են:

Սա մեր մշակույթի պատմության մեջ յուրահատուկ մի ժամանակաշրջան է, որը սակայն հատուկ անուն չունի: Նախորդող շրջանը հաճախ կոչվում է մարգպանական Հայաստան՝ կառավարող մարգպանների անունով: Այս ժամանակաշրջանում Հայաստանը կառավարում էին Հայոց իշխանները և ...[այդ նույն տրամաբանությամբ այն կարող ենք կոչել «Հայոց իշխանապետության ժամանակաշրջան» կամ «Հայոց իշխանապետության պատմափուլ», Վ.Տ.-Ղ.]:

ARAM TER-GHEVONDIAN

TRADE AND ECONOMIC GROWTH IN THE SEVENTH CENTURY ARMENIA

The article reveals the reasons of the commercial-economic and cultural growth in the 7th century Armenia. Both Byzantine and Persian parts of Armenia gained relative autonomy at the end of the 6th century and in the 30s of the 7th century they were reunited. Up to the end of the 7th century, while Armenia was deprived of a king, the “Prince of Armenia” played a unifying role in the country. Thanks to the temporary military and political balance between the Arab Caliphate and Byzantium, Armenia enjoyed some independence and paid only an insignificant tribute. Moreover, the international transit trade was carried on via the Araxes valley, generating

considerable profit for Armenia. An unprecedented construction movement started in the country; in particular, huge temples were built. On the basis of the foregoing, the author considers this centenary (late 6th – late 7th cc.) as a specific phase in the history of Armenia, separating it from the so-called “Marzban” (5th–7th cc.) and Arab (7th–9th cc.) periods.

ԱՐԱՄ ԹԵՐ-ԴԵՎՈՆԴՅԱՆ

**ТОРГОВЛЯ И ЭКОНОМИЧЕСКОЕ ПРОЦВЕТАНИЕ В
АРМЕНИИ (В VII ВЕК)**

Автор раскрывает причины торгово-экономического и культурного подъема Армении в VII веке. Византийская и персидская части Армении с конца VI в. получили относительную самостоятельность, а с 30-ых гг. VII века воссоединились. До конца VII века, при отсутствии царской власти “Князь Армении” играл объединяющую роль в стране. Благодаря временному военно-политическому равновесию между Арабским халифатом и Византией, Армения пользовалась некоторой независимостью и выплачивала ничтожную подать. Более того, транзитная международная торговля велась через долину реки Аракс, принося Армении большую прибыль. Именно за счет этого небывалое развитие получило строительство, особенно возведение крупных храмов. На основании вышесказанного автор рассматривает это столетие как отдельный этап в истории Армении, отделяя его от “марзпанского” (V-VII вв.) и Арабского (VII-IX вв.) периодов.